

MARTIN BERENDSE & PAUL BROOD

Hoe vaak
Nederland bijna
van de kaart
is geveegd

W BOOKS

Inhoud

Inleiding	5
1 Toen Nederland nog laag land bij de zee was (tot 1588)	18
1 Van het Frankische Rijk naar het Lotharingse Middenrijk, 843	20
2 Vikingen in Engeland en West-Europa, negende en tiende eeuw	22
3 Neder-Lotharingen als nieuw Middenrijk, elfde-veertiende eeuw	24
4 De uitputtingsslag tussen Frankrijk en Engeland, 1337-1453	26
5 Nederlandse steden als schakel in het Europese handelsverkeer, 1100-1500	28
Duizend jaar economische ontwikkeling volgens de blauwe banaan	30
6 Bourgondiërs blijven streven naar het Middenrijk, veertiende-veertiende eeuw	32
7 De Nederlanden in handen van de keizer, 1482	34
8 Nederland onder de Habsburgers, 1482-1804	36
9 Op reis naar nieuwe werelden, 1400-1650	38
Historische relaties tussen Portugal en Nederland	40
10 De Reformatie, 1517-1648	42
11 De Vrede van Cateau-Cambrésis, 1559	44
12 Vorstelijke verstandshuwelijken	46
13 Opstand tegen de koning, vanaf 1568	48
14 De Unie van Atrecht, 1579	50
15 De Spaanse Armada strandt voor de Engelse kust, 1588	52
Intermezzo 1 Het Heilige Roomse Rijk der Duitse Natie	54
2 Een speler van formaat, 1588-1671	56
16 Het Drievoudig Verbond, 1596	58
17 Godsdienstvrijheid, 1598	60
18 Een eigen plek in Europa, vanaf 1609	62
19 Hertogdom Kleef en de Kleefse barrière, 1609-1672	64
20 Nederlandse handel over de hele wereld, 1609-1642	66
21 Contact met de 'Groote Heer' in Istanbul, 1612	68
De Ottomaans-Nederlandse betrekkingen	70
Barbarijse zeeroovers	72
22 Nederland en de Gouden Eeuw van Zweden, 1614-1721	74
23 De Dertigjarige Oorlog, 1618-1648	76
24 De Westfaalse Vrede, 1648	78
25 De Acte van Navigatie (1651) en de Eerste Engels-Nederlandse oorlog (1651-1654)	80
Een Engels-Nederlands gemenebest	82
26 De Vrede van de Pyreneeën, 1659	84
27 Opnieuw oorlog met Engeland, 1665-1667	86
28 De Eerste Munsterse oorlog, 1665-1666	88
29 De Devolutieoorlog en de Vrede van Aken, 1667-1668	90
30 Het verraad van Dover, 1670	92
Intermezzo 2 Frankrijk en de droom van een rijk tussen Pyreneeën en Rijn	94
3 De 'Veertigjarige Oorlog' of de uitputtingsslag tegen de Zonnekoning, 1672-1713	98
31 Het Rampjaar I, 1672-1673	100
32 Het Rampjaar II, 1672-1673	102
33 De verovering van Maastricht, 1673-1678	104
Oorlogspropaganda in Versailles	106
34 Samen met Habsburg, 1673	108
35 Het Verdrag van Westminster en het Verbond der Zeemogendheden, 1673-1678	110
36 De Hollandse Oorlog wordt Europees, 1674-1678	112
Het verdriet van Vlaanderen	114
37 Het beleg van Wenen, 1683	116
38 Glorious Revolution, 1688	118

39	De Grote Alliantie van 1689	120
40	Vauban en Van Coehoorn, 1673-1707	122
41	De Spaanse Successieoorlog, 1700	124
42	Friese en Pruisische aanspraken, 1702	126
43	Het Engels-Nederlands Protectoraat, 1706-1714	128
44	De Vrede van Utrecht, 1706-1713	130
45	De Pruisische Nederlanden, 1713-1815	132

Intermezzo 3 Het Verenigd Koninkrijk 134

4 Speelbal van de mogendheden, 1714-1813 138

46	De zuidelijke barrière, 1715	140
47	Troonopvolging in Parijs en Londen, 1715-1720	142
48	Heinsius en Van Slingelandt, 1702-1736	144
49	Frederik de Grote aan de macht, 1702-1786	146
50	De Oostenrijkse Successieoorlog, 1740-1747	148
51	De Zevenjarige Oorlog, 1747-1763	150
	De Russische tsaren en hun betrekkingen met Nederland	152
	De Poolse delingen, 1772-1795	154
52	Nederland onder Pruisische invloed, 1759-1787	156
53	De Vierde Engels-Nederlandse Oorlog, 1781-1784	158
54	Het Engels-Pruisisch protectoraat, 1788-1795	160
55	Frankrijk valt de zuidelijk Nederlanden binnen, 1790-1794	162
56	De Bataafse Omwenteling, 1795	164
57	Coalities tegen Frankrijk, 1792-1815	166
58	Willem van Fulda en Lodewijk van Holland, 1803-1810	168
	Departementale indeling op Franse leest	170
59	Oost-Friesland bij het koninkrijk Holland, 1807-1813	172
60	Kozakken en Pruisen bevrijden Nederland, 1813	174

Intermezzo 4 Het Duitse Rijk 176

5 Spannende neutraliteit, 1814-1951 178

61	De plannen van 1814	180
62	Het Congres van Wenen, 1814-1815	182
	Een nieuw Austrasië?	184
63	Waterloo en de Wellington barrière, 1815-1830	186
	Het Verdrag van Kortrijk: de Frans-Nederlandse grens van 1820	188
64	Revolutie in Europa, 1830	190
	Luxemburg en Limburg, leden van de Duitse Bond	192
65	Weer revolutie in Europa, 1848	194
	Deutschland, Deutschland über alles	196
66	Duits-Deense oorlogen, 1848-1864	198
67	Het Italiaanse kruitvat, 1848-1861	200
68	Oorlogen op de Balkan, 1853-1913	202
69	De Pruisisch-Oostenrijkse oorlog, 1866	204
70	De Frans-Duitse Oorlog, 1870-1871	206
71	Haagse Vredesconferenties, 1899-1907	208
72	De Eerste Wereldoorlog, 1914-1919	210
	Elzas-Lotharingen: speelbal van de geschiedenis	212
73	Het onzekere Interbellum, 1919-1940	214
74	Reichskommissariat Nederlande, 1940-1945	216
75	Naar een nieuw Europa, 1945-1951	218
	Freddy Heineken en The United States of Europe (Eurotopia)	220

Verder lezen 222

Verantwoording van de illustraties 223

Inleiding

In 2018 werd het Plakkaat van Verlatinge op onze nationale televisie uitgeroepen tot 'Pronkstuk van Nederland'. De volgende dag klonk een mild protest van een paar Belgische historici tegen deze toe-eigening. Ze beweerden dat de losmaking van de Spaanse koning in 1581 zowel een Belgisch als een Nederlands besluit was van de, op dat moment nog (min of meer) verenigde Staten-Generaal. Ze kwamen tot de conclusie dat het Plakkaat van Verlatinge dus óók een 'pronkstuk' van België was. Geheel terecht.

Wij vonden die Nederlandse verkiezing en die Belgische reactie daarop een mooie aanleiding voor een *Historische Atlas NL* om te laten zien hoe Nederland zichzelf stap voor stap bij elkaar heeft geraapt. In die historische atlas tonen we aan de hand

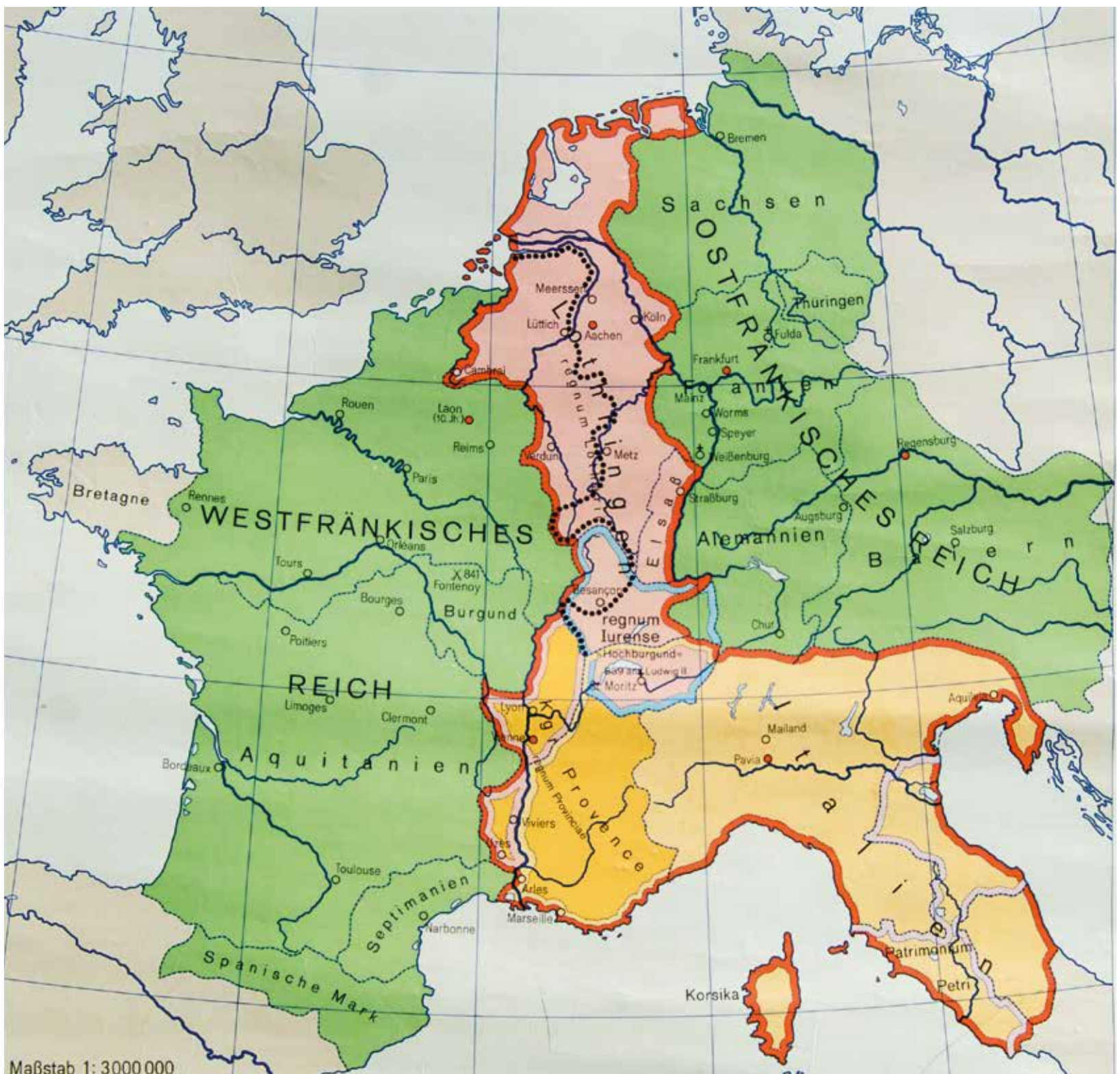
van oude kaarten aan dat de begrippen 'Nederland' en 'België' tot zo'n 400 jaar geleden dezelfde betekenis hadden en door elkaar konden worden gebruikt voor hetzelfde gebied. Dat gebied strekte zich uit van onze Waddeneilanden in het noorden tot de Franse plaatsen Gravelines (of Grevelingen) vlakbij Calais en Thionville (of Dudinghen) onder Luxemburg in het zuiden. Stap voor stap vielen deze 'Nederlanden' (of dit 'Belgium') uit elkaar. Uit de brokstukken ontstonden de huidige Benelux-staten. Het meest zuidelijke deel van die Nederlanden ligt tegenwoordig in Frankrijk en aan de oostgrens vinden we een paar kleine stukjes in Duitsland.

◀ Zeekaart van West-Europa en Noordwest-Afrika, door Lucas Jansz. Waghenaeer (van Enchuusen). De kaart is gemaakt in 1583. In die periode ontstond de Republiek der Verenigde Nederlanden. Niet alleen de zeeën en belangrijke havens worden in kaart gebracht, maar ook de (wapens van) de belangrijke zeemachten: Denemarken (waar Noorwegen bij hoorde), Zweden, het Pools-Litouws gemeenebest, Frankrijk, Portugal, Spanje en het Ottomaanse Rijk.

▼ Het Plakkaat van Verlatinge wordt beschouwd als het belangrijkste geboortepapier van het onafhankelijke Nederland. De originele minuut (het manuscript) wordt bewaard in het Nationaal Archief in Den Haag en werd op 24 maart 2014 speciaal voor het bezoek van president Barack Obama aan ons land overgebracht naar het Rijksmuseum, waar hij het met de Nachtwacht mocht bewonderen. Premier Mark Rutte geeft, onder toezien oog van burgemeester Eberhard van der Laan, een toelichting aan Obama.

▼ Op 26 januari 2018 werd tijdens een grote live televisie-uitzending het Plakkaat van Verlatinge gekozen tot 'Pronkstuk van Nederland'. Ter gelegenheid daarvan bracht PostNL een speciaal postzegelvel uit. De postzegel toont de eerste pagina van het document in het handschrift van Jan van Asseliers, griffier van de Staten-Generaal der Verenigde Nederlanden. In 1581 maakten onder andere Brabant en verschillende Vlaamse steden nog deel uit van de Staten-Generaal, waarmee de 'verlating' van de Spaanse koning als een gezamenlijk besluit van de noordelijke en (een deel van de) zuidelijke Nederlanden kan worden beschouwd.

▲
 Schoolkaart van de delingen van het rijk van Karel de Grote in de periode 843-888, door Karl Ferdinand Werner (uitgave J.G. Justus Perthes Gotha)

►
 Kaart van Lotharingen na de verdeling van 870, door J. Jusseret, negentiende eeuw. De kaart laat zien hoe Lotharingen, dat na 843 tot het zelfstandige Middenrijk behoorde, in 870 werd verdeeld tussen het West- en het Oostrijk (*Francia Occidentalis* en *Francia Orientalis*). Deze verdeling houdt niet lang stand; in 880 wordt het hele gebied bij het Oostrijk gevoegd. In het huidige België vormt de Schelde de grens. Links van de Schelde ontstaat het Graafschap Vlaanderen, dat officieel een 'kroonleen' van Frankrijk is.

►►
 Karel de Grote tot keizer gekroond in 800, geschilderd door de gebroeders Van Lymborch, 1405-1409.

Van het Frankische Rijk naar het Lotharingse Middenrijk

De uitvinding van Lotharingen

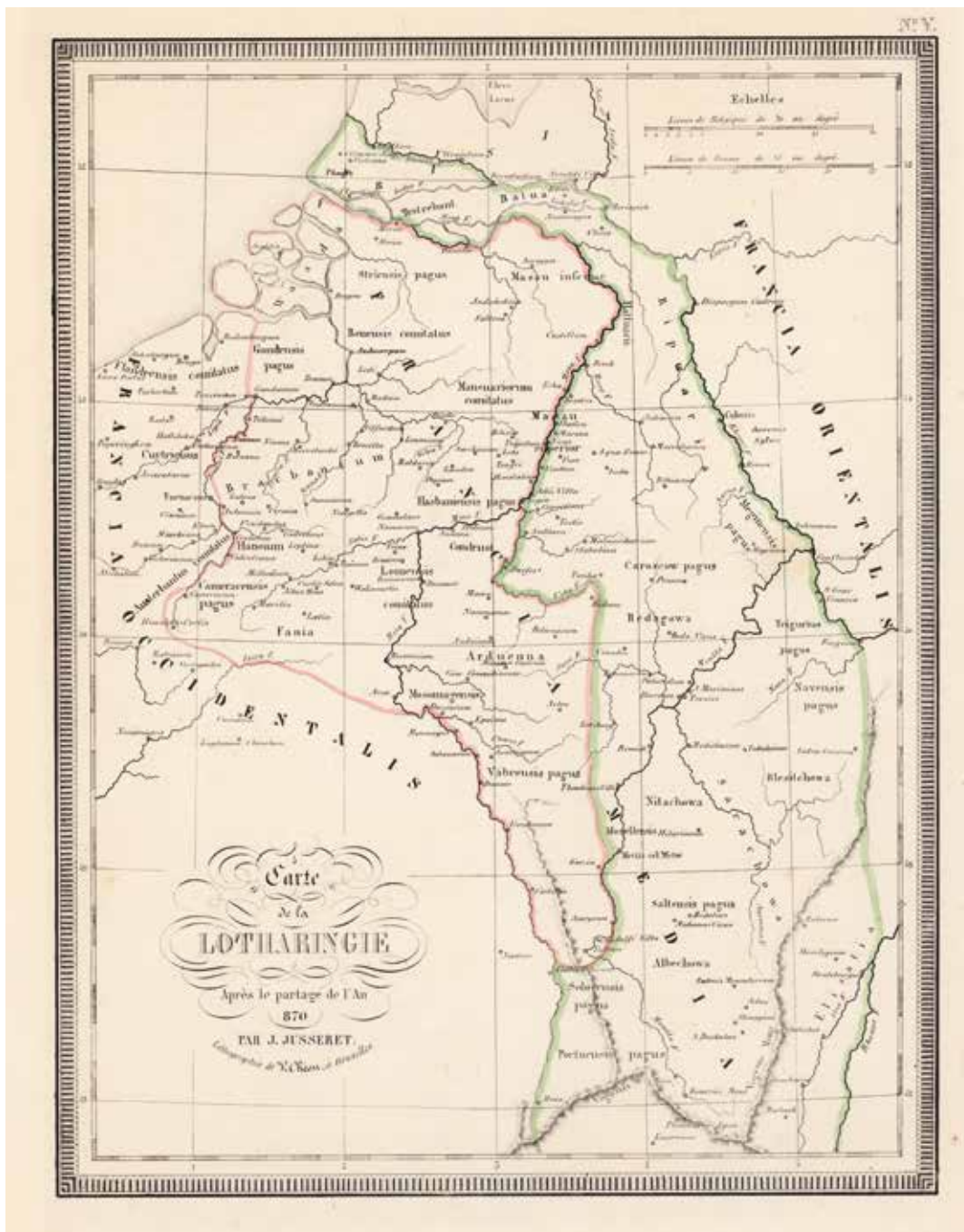
De bewoners van het huidige België en Noord-Frankrijk worden de Franken genoemd. Vanaf omstreeks 500 weten twee vorstengeslachten een grote machtspositie te verwerven. Eerst zijn dat de Merovingers, die zich twee eeuwen weten te handhaven, daarna de Karolingers, afkomstig uit het gebied tussen Rijn, Maas en Moezel. In 768 komt de belangrijkste Karolingische koning aan de macht: Karel de Grote. Hij weet zijn gezag uit te breiden over het noorden van Spanje en Italië, het gebied van de Saksen (Noordoost-Nederland en noordwestelijk Duitsland), Midden-Duitsland en de Donauvallei tot voorbij Wenen. In 800 laat Karel zich door paus Leo III kronen tot keizer.

Was ons land in de Merovingische tijd nog grensgebied, door de veroveringen van Karel komt het centrum van zijn rijk noordelijker te liggen en krijgen bijvoorbeeld Nijmegen en Aken meer invloed. Karel de Grote slaagt erin zijn rijk een zekere organisatie te geven en steun te verlenen aan de zendingen die het christendom prediken. De bekendste onder hen zijn Willibrord, die in 695 tot bisschop der Friezen wordt gewijd en zijn zetel in het tegenwoordige Utrecht heeft, en Bonifatius, die zijn arbeid moet bekopen met de dood in 754 bij Dokkum.

Het grote en machtige rijk van Karel de Grote houdt geen stand. De verzwakking ervan is het gevolg van het feit dat zijn zoon Lodewijk de Vrome een minder krachtige leider is, die bovendien zijn drie zonen niet tevreden kan stellen. Na zijn dood wordt bij het verdrag van Verdun in 843 het grote rijk in drieën verdeeld. Karel de Kale wordt koning van West-Francië, Lodewijk de Duitser krijgt Oost-Francië en de oudste zoon Lotharius verwerft de keizerskroon en het Middenrijk, een smalle strook vanaf de Noordzee tot voorbij Rome. Hiertoe behoren dus ook de Nederlanden.

Het West-Frankische en het Oost-Frankische Rijk blijven bestaan en zijn bij ons bekend als Frankrijk en Duitsland. Het Middenrijk is geen lang leven beschoren en wordt al spoedig verdeeld. Het noordelijk gedeelte, waaronder Nederland, wordt verdeeld tussen het West- en Oost-Frankische Rijk, waarbij de Schelde uiteindelijk de grens wordt. In 923 wordt het Lotharingse koninkrijk ingelijfd door de Duitse koning Hendrik de Vogelaar. Nederland wordt een deel van het Heilige Roomse Rijk der Duitse Natie (de officiële naam van het Oost-rijk) en zal dat op papier blijven tot 1648.

Om het grote rijk te besturen stelt de koning graven aan, aanvankelijk 'ambtenaren' bekleed met een zekere macht. In de negende en tiende eeuw krijgen sommige graven het voor het zeggen in een groter gebied en gaan ze zich gedragen als territoriale vorsten. De graven, later hertogen van Brabant en Luxemburg zijn daarvan goede voorbeelden.

De Vrede van Cateau-Cambrésis

Een nieuwe Nederlandse zuidgrens

Cateau-Cambrésis zou men het Versailles van de zestiende eeuw kunnen noemen. De vrede die er in het stadje in 1559 gesloten wordt, betreft een belangrijk deel van West-Europa (net als de 1918 gesloten Vrede van Versailles die een eind maakt aan de Eerste Wereldoorlog). Feitelijk worden er twee vredesverdragen gesloten. Het eerste verdrag van 2 april 1559 bepaalt een vrede tussen Engeland en Frankrijk, het tweede wordt een dag later gesloten tussen Frankrijk en Spanje. Dit laatste verdrag maakt een einde aan de al tientallen jaren durende strijd om de hegemonie in Italië.

Het verdrag tussen Frankrijk en Engeland houdt in dat Calais, dat in 1558 veroverd is door Frankrijk, Frans mag blijven tegen een financiële vergoeding. Daarmee heeft Engeland geen bezittingen meer op het continent, voor het eerst sinds 1066, toen Willem de Veroveraar (William the Conqueror) de eerste Normandische koning van Engeland werd.

Tegen die achtergrond probeert Frankrijk zowel in Italië als langs de oude grensrivieren in het noorden gebieden en zeggenschap te veroveren. Zo steken Franse legers de Maas over en veroveren onder andere de drie Duits/Lotharingse bisdommen Wirten (Verdun), Tull (Toul) en Metz. Op allerlei manieren probeert de Franse koning zijn tegenstrever Karel, de keizer van het Duitse Rijk, te verzwakken. Zo is hij een belangrijke bondgenoot van hertog Karel van Gelre (1492-1538), die in het oosten en noorden van de Nederlanden een eigen staat wil inrichten, ten koste van de heerschappij van de keizer. Dit alles leidt tot een alomvattend compromis tussen de beide opvolgers van koning Frans en keizer Karel in 1559, waarbij de aloude Maas-Schelde-grenzen tussen Frankrijk en het Duitse Rijk worden verlaten. Frankrijk boekt met de drie Lotharingse bisdommen terreinwinst in het oosten, terwijl de noordelijke rijksgrens naar het zuiden wordt verplaatst. Hierdoor wordt de feodale leenband tussen Frankrijk en de lenen Vlaanderen

en Artesië opgeheven en komen de Zeventien Verenigde Nederlanden volledig binnen het Duitse Rijk te liggen.

De leidende positie in Italië moet de Franse koning afstaan aan de Spaanse koning. Dat betekent onder meer verlies van aanspraak op het hertogdom Milaan, het koninkrijk Napels, het koninkrijk Sicilië en het koninkrijk Sardinië. Het Spaansgezinde hertogdom Florence annexeert de Fransgezinde republiek Siena, die later het hertogdom Toscane zouden vormen.

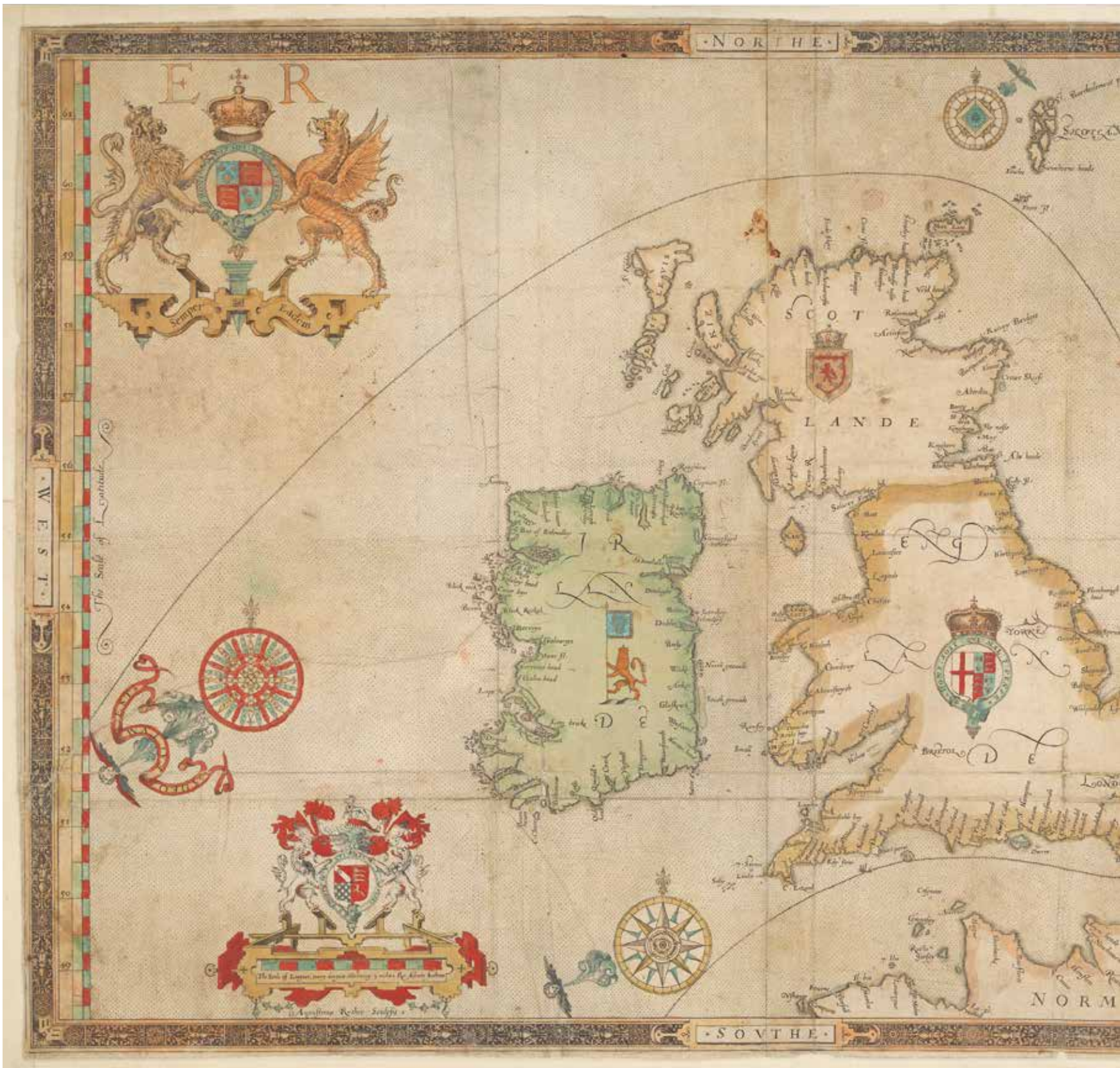
De Vrede heeft grote betekenis voor de Nederlanden. Frankrijk behoudt weliswaar een aantal gebieden in het noordoosten, maar de westgrens van het Heilige Roomse Rijk wordt ten koste van Frankrijk naar het zuiden verlegd. De aloude Scheldegrens wordt verlaten, waardoor ook bijvoorbeeld Artesië (Artois) dat al wordt gerekend tot de Nederlanden, ook formeel in het Heilige Roomse Duitse Rijk komt te liggen.

Zo kan er dus een nieuwe kaart getekend worden, niet alleen van Italië en Frankrijk, maar ook van de Nederlanden.

◀ 'Nieuwe kaart van Vrankryk', uitgegeven door Izaak Tirion, circa 1740. Op deze achttiende-eeuwse Nederlandse kaart is de noordelijke grens tussen Frankrijk en de Nederlanden getekend volgens de bepalingen van de Vrede van Cateau-Cambrésis. We zien de grens precies onder Kamerijk (Cambrais) liggen dat thans in Frankrijk ligt. Interessant is dat voor de steden in het Nederlandse gebied door elkaar Nederlandse en Franse benamingen worden gebruikt: Arras voor Atrecht en Rysel voor Lille.

▼
Kaart van de route van de Spaanse Armada na de nederlaag in 1588,
getekend door Robert Adams en Augustine Ryther, 1590.

De Spaanse Armada strandt voor de Engelse kust

Het Nederlandse wonder van Duinkerken

In het Nederlandse woordenboek staat het woord 'armada' voor krijgsvloot. Daarbij wordt toegevoegd dat het afkomstig is uit het Spaans en verwezen wordt naar de Spaanse Armada van 1588. Dat was de 'onoverwinnelijke' vloot waarmee de Spaanse koning Filips II probeerde Engeland binnen te vallen in het voorjaar en de zomer van dat jaar. Maar het werd een faliekante mislukking.

Met de invasie wil Filips II de protestantse Engelse koningin Elizabeth I ten val brengen en zelf de Engelse troon bestijgen. De Spaanse handelsvloeden en vooral de zilver- en goudtransporten uit Amerika worden regelmatig aangevallen door Engelse en Nederlandse kapers en piraten, meestal in opdracht van de Engelse hoge adel en kroon en met gebruik van uitgeleende Engelse oorlogsschepen.

Maar een belangrijke drijfveer van Filips II is ook zijn wens om Engeland voor het katholieke geloof te herwinnen. Extra argument is de hulp die Elizabeth verleent aan de Nederlanden. Zij heeft in 1585 de graaf van Leicester, Robert Dudley, met een legertje gestuurd om de rust te herstellen na de dood van Willem van Oranje. Bovendien houdt Elizabeth de katholieke Schotse ex-koningin Maria Stuart gevangen. In 1587 wordt Maria onthoofd, want ze heeft in haar testament haar aanspraak op de Engelse troon overgedragen aan Filips II.

De Spaanse Armada moet de overtocht van Spaanse troepen uit de Vlaamse havens naar Engeland dekken. Historici hebben achterhaald hoe groot die Armada was. Zij bestond uit zeker 150 en wellicht wel 200 schepen in verschillende grootte. De bewapening telde 2830 kanonnen, voorzien van 123 790 kanonskogels en 2.000 ton buskruit. Dat alles werd bemand door 8450 zeelui en 2088 galeislaven, versterkt door 19.295 soldaten. Zo'n drieduizend edelen, geestelijken en ambtenaren waren ook aan boord, vergezeld van hun dienaren. Dit bracht het totaal aan opvarenden op ruim 35.000 man.

Maar de expeditie loopt uit op een fiasco. De Hollands-Zeeuwse vloot houdt de Spaanse stadhouder Parma - met zijn leger teruggeroepen uit onder andere Oost-Nederland - opgesloten in Duinkerken. De Engelse schepen zijn sneller en beter uitgerust dan de Spaanse galjoenen. De meeste Spaanse schepen zinken, inclusief bemanning. Zware stormen doen de rest. Slechts een klein deel van de Spaanse vloot weet de thuishavens te bereiken, maar moet daarvoor omvaren langs Schotland en Ierland. Het is een onherstelbaar verlies voor Filips II.

Filips' obsessie met het katholieke geloof en Engeland hebben hem de Nederlanden gekost. Zonder de vernietiging van de Spaanse Armada in 1588 was de kans dat er in Den Haag een 'republiek' werd opgericht een stuk kleiner geweest. Daarmee is deze gebeurtenis in 1588 voor Nederland misschien wel veel belangrijker geweest dan wij denken. Bijna van de kaart geveegd en ineens opgekrabbeld in een nieuw staatsverband dat tot de dag van vandaag heeft weten te overleven. Als men in Engeland spreekt over het 'wonder van Duinkerken', bedoelen ze de evacuatie uit 1940, maar 'ons' wonder van Duinkerken vond al plaats in 1588!

Hertogdom Kleef en de Kleefse barrière

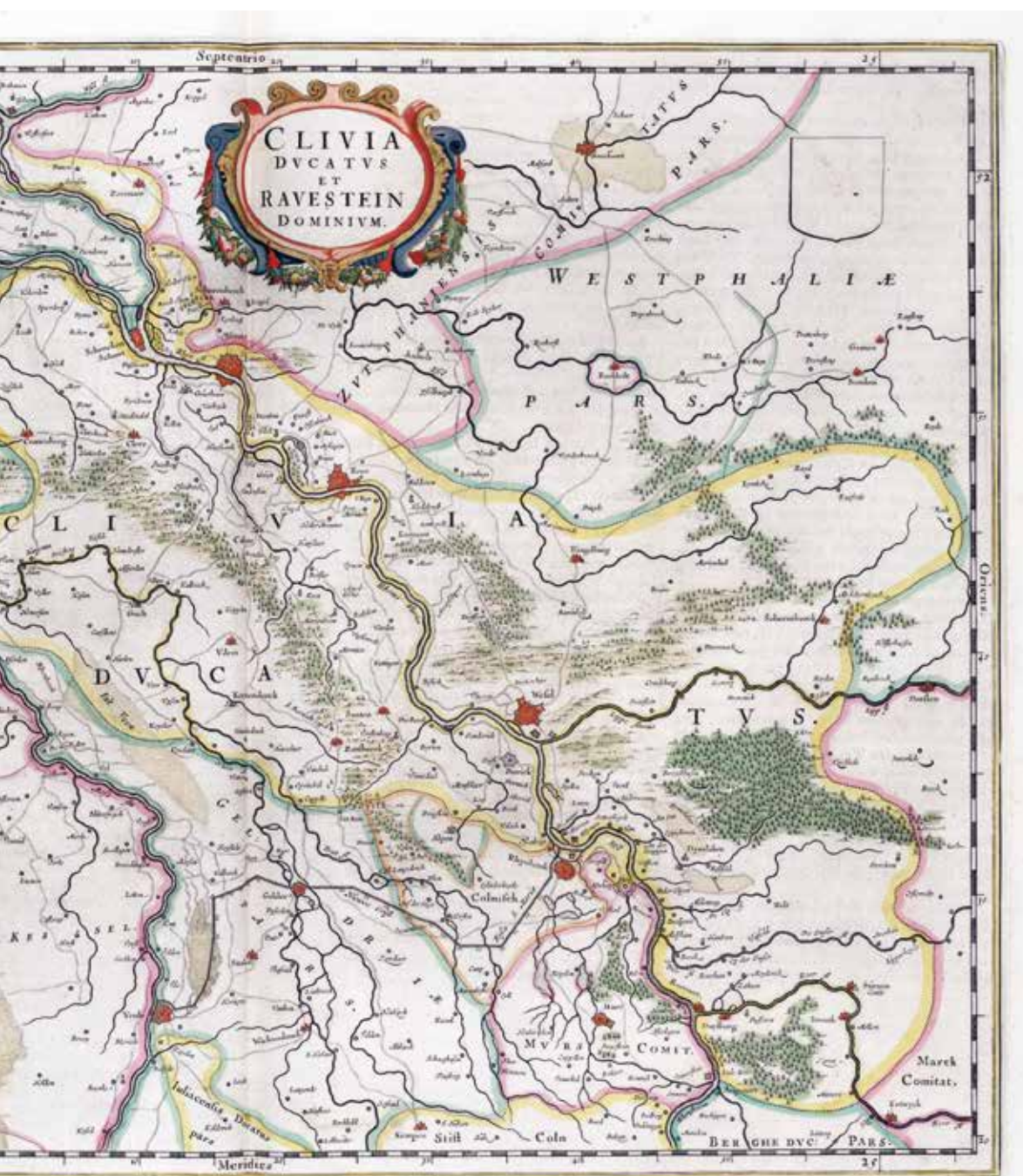
Een veilige oostgrens voor de Republiek

In de nationale geschiedschrijving is het hertogdom Kleef wat onderbelicht gebleven, hoewel het een deel van het huidige Nederlandse grondgebied omvatte. Het hertogdom, gelegen aan beide kanten van de Rijn, bestreek ongeveer de huidige districten Kleef, Wezel en de stad Duisburg, evenals in Nederland een deel van de Liemers, Huissen, Malburgen en de Kleefse Waard in het zuidoosten van Gelderland, en Mook en Gennep in het uiterste noorden van Limburg. Hoofdstad was de gelijknamige stad Kleef.

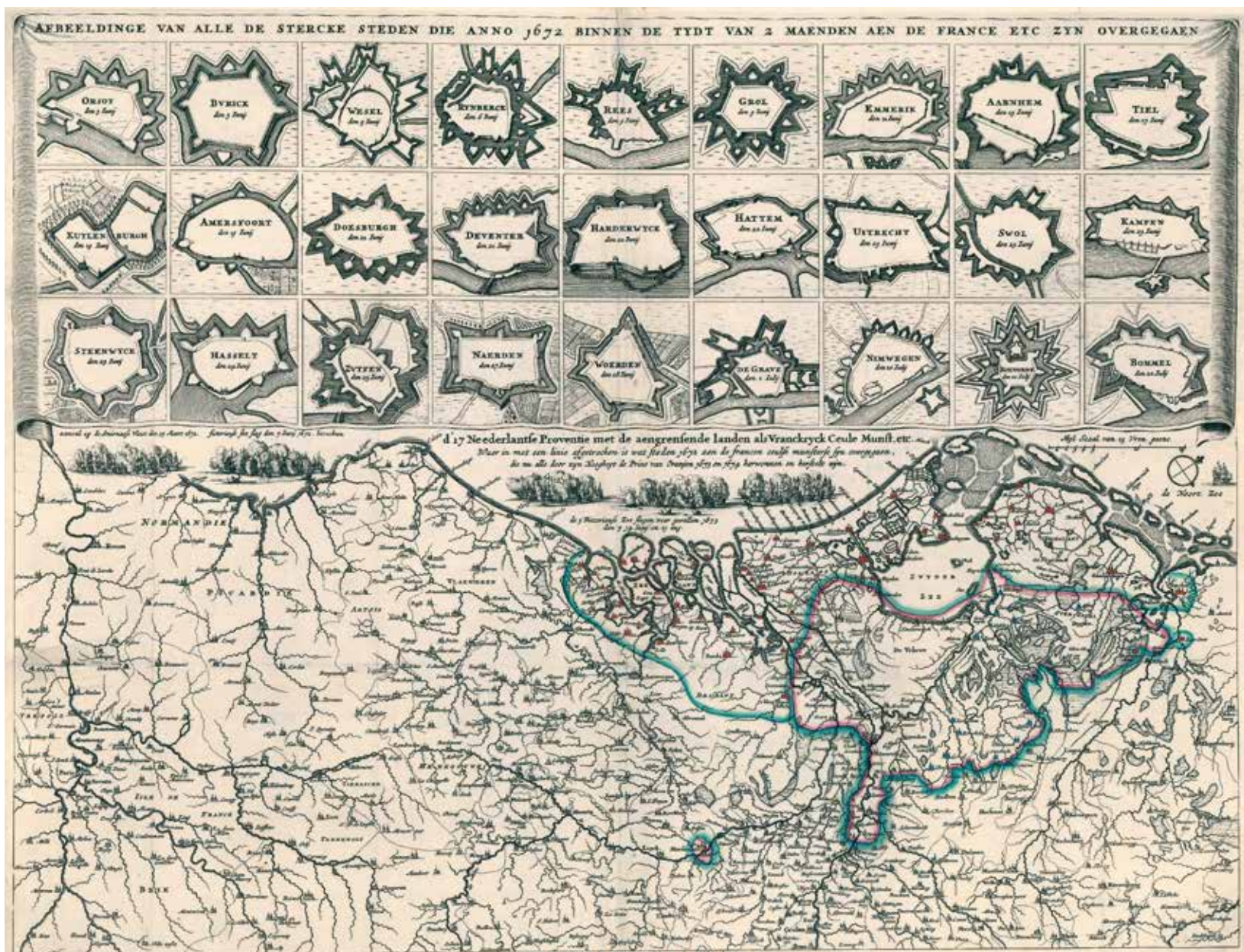
Na het kinderloos overlijden van hertog Johan Willem in 1609 breekt de zogenoemde Gulik-Kleefse Successieoorlog uit over zijn opvolging. De calvinistische keurvorst Johan Sigismund van Brandenburg wordt hierin gesteund door de Republiek, het katholieke Palts-Neuburg door Spanje. Prins Maurits van Oranje verovert in 1610 de steden Gulik, Rees en Emmerik op de Habsburgers.

e oorlog wordt beëindigd met het Verdrag van Xanten, waarin Brandenburg het beheer over Kleef en Mark krijgt en Palts-Neuburg over Gulik en Berg. Bij dit verdrag krijgt de Republiek het recht om garnizoenen te legeren in de steden Rees, Orsoy, Wezel, Emmerik, Büderich (Burik) en Rijnberk. Hiermee wordt de basis gelegd voor de Kleefse barrière. De Kleefse steden worden zo een belangrijke versterking van de verdediging van de oostgrens van de Republiek. Pas met de inname van de Kleefse barrière door de Fransen in 1672 komt er een einde aan de Nederlandse aanwezigheid in deze plaatsen. Een bijzonderheid in het Verdrag van Xanten is de vrijheid van godsdienst, die de verdragsluitende partijen aan de ingezetenen beloven. Deze is opmerkelijk in een tijd van godsdienstoorlogen, waarin de overheid meestal de religie bepaalt.

Al door de eerdere staatkundige, economische en sociale banden tussen Gelderland en Kleef blijven de inwoners van Kleef lang op Nederland georiënteerd. Dit wordt nog eens versterkt als de Brandenburgse keurvorst Frederik Willem in 1647 zijn oude vriend Johan Maurits van Nassau (bijgenaamd 'De Braziliaan' en stichter van het Mauritshuis in Den Haag) benoemt tot zijn stadhouder in Kleef. De stadhouder investeert veel in kunst, architectuur en parkenaanleg, allemaal geïnspireerd op en geïmporteerd uit de Republiek. Je zou haast denken dat Kleef het achtste gewest van de Republiek kan worden, maar daarvan is uiteindelijk niets terecht gekomen. Het wordt een bruggenhoofd voor gebiedsuitbreiding van het opkomende Brandenburg-Pruisen, een nieuwe grote buurman met wie de Republiek nog veel te stellen zal krijgen.

▶ Kaart van het hertogdom Kleef en de heerlijkheid Ravestein, 1663.

▲ Afbeelding van alle de stercke steden die anno 1672 binnen de tydt van 2 maanden aen de France etc zyn overgegaen, uitgegeven door Marcus Willemsz. Doornick te Amsterdam (circa 1674). Op de kaart zijn niet alleen de steden en forten te zien die tijdens het Rampjaar werden veroverd door de anti-Hollandse coalitie, maar ook het veroverde gebied (met de blauw-rose lijn omgeven). Op zee zijn de '3 Fictorieuze Zeeslagen van 1673' (de twee slagen bij het Schooneveld en de slag bij Kijkduin/Den Helder) afgebeeld.

▲ D'Heeren van Utrecht presenteren des stads sleutels anden Koning van Vrankryk, waer op den Koning persoonlijk binnen Utrecht intreckt, den 5 July, Anno 1672. Prent van Romeyn de Hooghe, circa 1674. De voorstelling is verzonnen, want in werkelijkheid overhandigden de stadsbestuurders de sleutels aan de legercommandant van de koning. Gewoon op het stadhuis.

Het Rampjaar (I)

Redeloos, radeloos, reddeloos

Het is nauwelijks voorstelbaar hoe diep de afkeer en haat van de Franse koning Lodewijk XIV zit tegen dat volstrekt omhooggefallen stelletje klein-zielige Nederlandse burgermannetjes dat hem de voet had dwars gezet bij zijn streven om de Zuidelijke Nederlanden aan zijn rijk toe te voegen. De Zonnekoning zint op wraak en bouwt gestaag aan de internationale alliantie die nodig is om de Republiek een lesje te leren na het compromis dat hij bij de Vrede van Aken (1668) had moeten sluiten.

En zo komt het dat de Republiek in 1672 van drie kanten tegelijk wordt aangevallen: op zee door een Engelse overval op de vloot, vanuit het zuiden/zuidoosten door een groot Frans leger, vanuit het oosten door een gezamenlijke inval van de legers van de prins-bisschoppen van Munster (Bernard van Galen) en Keulen (Maximiliaan Hendrik van Beieren).

Omdat de Nederlandse republiek het landleger schromelijk had verwaarloosd en de defensie-investeringen vooral had gebruikt om de vloot te versterken, schieten de Franse en Duitse legers in het voorjaar van 1672 behoorlijk op. De forten die de Republiek onder andere op Kleefs grondgebied heeft (zoals Rees, Wezel, Burik, Orsoy en Reinberk) worden gemakkelijk ingenomen.

Daarmee gaat deze barrière roemloos en voor altijd ten onder.

De Franse hoofdmacht laat in volle haast Maastricht links liggen, trekt in een mum van tijd bij Lobith de Rijn over en weet Naarden, Woerden, Gorcum en het daar achter gelegen gebied te bezetten. Op 30 juni overhandigen de burgemeesters van Utrecht de sleutels van de stad aan de Franse bezetter. De Duitse legers veroveren een groot deel van Oost-Nederland en de Munsterse bisschop Bommen Berend (een oude bekende) slaat vanaf 21 juli een beleg rond de stad Groningen. Dat wordt moedig weerstaan. De stad viert nog jaarlijks 'Bommen Berend' om het Gronings ontzet op 28 augustus 1672 te herdenken.

In de Hollandse steden breekt paniek uit. Het volk is redeloos, de regering radeloos en het land lijkt reddeloos. De woedende bevolking lyncht de gebroeders De Witt, tot dan toe de belangrijkste leiders van de Republiek. De jonge prins Willem III, die een paar maanden tevoren al is aangesteld als legeraanvoerder, wordt door de regenten haastig benoemd tot stadhouder van Holland en neemt naast de militaire ook de politieke leiding op zich. Holland verdedigt zich tegen de oprukkende Fransen door grote delen van het zuidoostelijke veenweidegebied onder water te zetten. Daarmee

wordt de zogeheten Eerste Hollandse Waterlinie in gebruik genomen. Er is net genoeg tijd, omdat de Franse legers niet meteen doorstoten naar Amsterdam.

De Nederlandse positie op zee is wat minder rampzalig dan die op het land. Op 7 juni 1672 voert de Nederlandse vloot onder leiding van Michiel de Ruyter voor de Engelse kust bij Sole Bay (Suffolk) een verrassingsaanval uit op de Engels-Franse vloot, waarmee een blokkade van de Nederlandse havens wordt voorkomen. Omdat de Franse aanval op Holland tot stilstand is gekomen, vertrekt de Zonnekoning naar kasteel Heeswijk om met Engelse gezanten de vredesvoorwaarden voor de bijna (maar toch nog niet helemaal) veroverde Republiek vast te stellen. Zoals al was voorbereid in het verdrag van Dover, wordt afgesproken dat de gebieden tussen en beneden de rivieren Frans worden, dat de Duitse bisschoppen gebieden in het noorden en het oosten overnemen en dat de Engelse koning Walcheren en de steden aan de riviermonden (de belangrijke zeehavens) mag houden. De rest mag onder Willem III een Frans vazalstaatje worden. Terwijl een aanzienlijk deel van de Republiek bezet is, wijzen de Staten-Generaal deze voorwaarden af. De zeven provincies vechten liever door, hoewel het water letterlijk en figuurlijk aan de lippen staat.

◀ *Het leger van Lodewijk XIV voor Naarden, 20 juli 1672, van Adam Frans van der Meulen (1632-1690). De Vlaming Van der Meulen was bij Lodewijk XIV in dienst als propagandaschilder en vereeuwigde zijn baas tijdens allerlei glorieuze momenten, zoals de oversteek bij de Rijn en de verovering van Maastricht. De hofschilder had ook al een mooie opzet voor de Franse bezetting van Naarden gemaakt en de stad al in de verf gezet, maar van het Franse leger is het gebleven bij de schetsen. Zou dat komen omdat Naarden een jaartje later al weer was heroverd door het leger van de Republiek?*

▲
Kaart van de aanvalen op Bergen op Zoom op 14 en 15 juli 1747 door de Franse troepen, door Joh. Baptist Homann, z.j. Het geel gekleurde gebied vormt het oorspronkelijke stamland Brandenburg, van waaruit de keurvorsten hun gebied geleidelijk aan wisten uit te breiden.

Frederik de Grote aan de macht

De internationale doorbraak van Pruisen

Al sinds de beginjaren van de Republiek zijn de betrekkingen met de familie Hohenzollern, de keurvorsten van Brandenburg, warm. De protestantse vorsten ondersteunen de opstandelingen waar mogelijk bij hun oorlog tegen Spanje; andersom komt er vanuit Den Haag steun voor de aanspraken die de Brandenburgers maakten op de erfopvolging in het hertogdom Kleef. Keurvorst Frederik Willem (1620-1688) studeert van zijn veertiende tot zijn zeventiende jaar in Leiden en huwt (aanvankelijk zeer tegen haar zin) met Louise Henriëtte van Nassau, de oudste dochter van stadhouder Frederik Hendrik. Daarmee worden de banden tussen de Republiek, de Oranje-Nassaues en Brandenburg verder versterkt. Aan dit huwelijk dankt de deelstaat Brandenburg het slot en de gelijknamige plaats Oranienburg, die – onder andere door het latere concentratiekamp Sachsenhausen – een bewogen geschiedenis heeft.

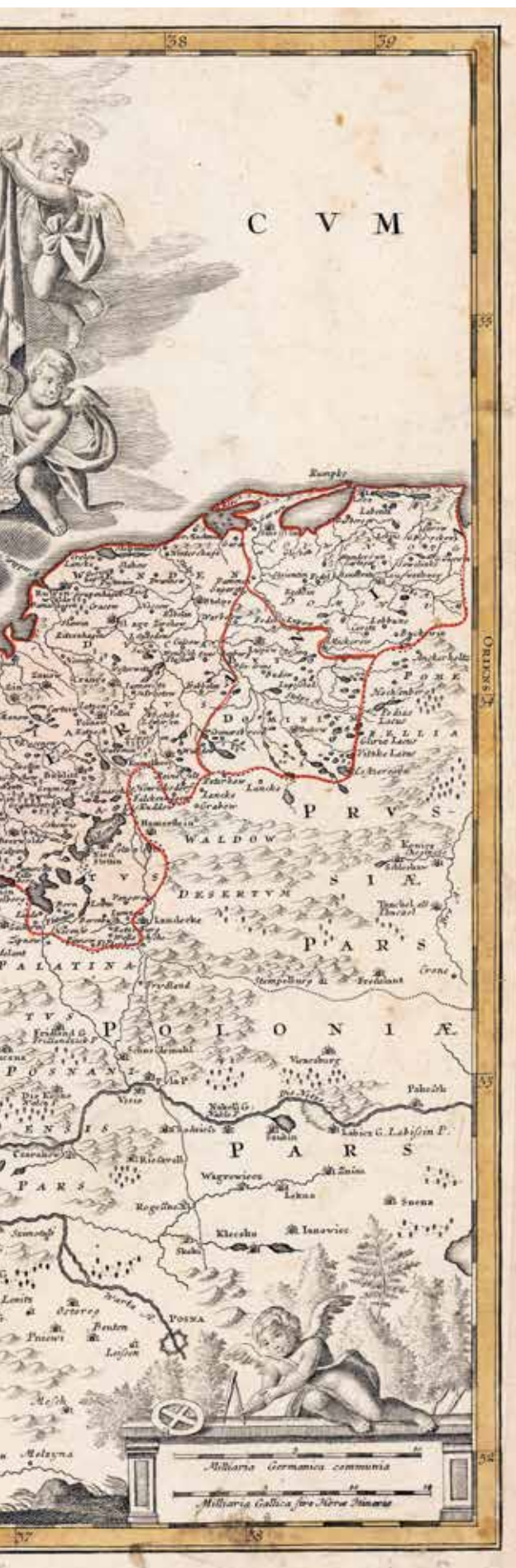
Frederik Willem bouwt met succes aan zijn imperium, waaraan hij ongetwijfeld zijn bijnaam ‘de Grote Keurvorst’ heeft te danken. Zijn grootste successen zijn misschien wel dat hij het hertogdom Pruisen, dat sinds het begin van de zeventiende eeuw in Brandenburgse handen is, weet los te weken uit het Poolse koninkrijk en na jaren van getouwtrek ook het tijdelijke bezit van Kleef definitief weet te maken. De Pruisische hoofdstad Koningsbergen en Kleef liggen meer dan duizend kilometer uit elkaar, met Brandenburg daar tussenin. De rest is een kwestie van geleidelijk invullen en uitbouwen, moet de Grote Keurvorst hebben gedacht.

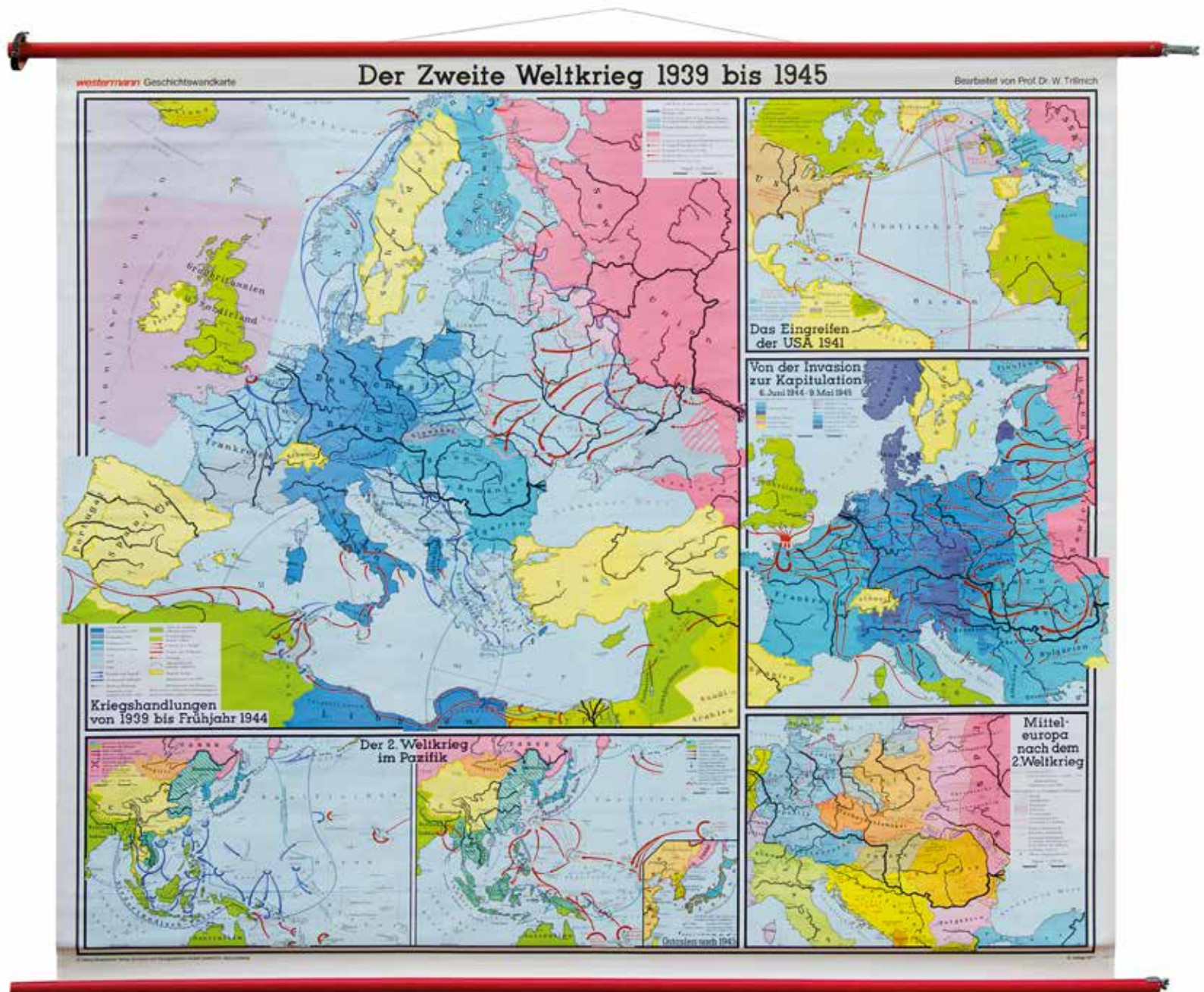
Dat uitbouwen hebben de Hohenzollern daarna buitengewoon effectief aangepakt. Zoon Frederik (1657-1713) weet in 1702 koning in Pruisen te worden en kleinzoon Frederik Willem (1688-1740) bouwt gestaag aan de militaire macht van Pruisen, wat hem de titel ‘Soldatenkoning’ oplevert. De zuinige Calvinist bewondert de Republiek en nodigt allerlei Nederlandse handwerkslieden uit om bij hem te komen werken. Daaraan is onder andere de Hollandse wijk in Potsdam te danken.

▲ Portret van Frederik de Grote, door Antoine Alexandre Joseph Cardon, 1787.

Frederik II (1712-1786), de zoon van de Soldatenkoning, was een liefhebber van kunst en literatuur en had een buitengewoon gespannen relatie met zijn vader. In 1740 volgt hij zijn vader op en vanaf dat moment komen de ontwikkelingen in Pruisen in een stroomversnelling. Frederik blijkt een briljant strateeg en positioneert zijn Noord-Duitse protestantse koninkrijk zo scherp mogelijk tegenover het keizerlijke gezag vanuit Wenen. Onder zijn bewind groeit het Pruisische grondgebied aanzienlijk (in 1744 neemt hij bijvoorbeeld Oost-Friesland in bezit) en wordt hij een Europese speler van de eerste orde. Het is niet voor niets dat de Duitsers hem nog steeds Frederik de Grote noemen. Voor bestuurders van de Republiek is het allemaal nogal wennen. De opkomst van Pruisen op het Europese wereldtoneel valt min of meer samen met de neergang van de Republiek als internationale macht.

▲ Kaart van Europa gedurende de Tweede Wereldoorlog

▼ Toespraak van de leider van de Nationaal-Socialistische Beweging Anton Mussert op het Binnenhof op een podium voor de Ridderzaal, 11 oktober 1941. Achter hem onder anderen Rijkscommissaris Arthur Seyss-Inquart, Hans Albin Rauter (*Höhere SS- und Polizeiführer*) Cornelis van Geelkerken (NSB, links achter Seyss-Inquart) en generaal Hendrik Seyffardt.

► De zegetocht van het SS-regiment 'Der Führer' in het westen van Europa in 1940.

Reichskommissariat Niederlande

Nederland van de kaart geveegd

Het was bijna 150 jaar geleden dat Nederland bezet werd door een vreemde mogendheid. In 1794 waren de revolutionaire Fransen ons land binnengedrongen. Als republiek, koninkrijk en deel van het napoleontische keizerrijk bleef het bijna twintig jaar afhankelijk van de Franse machthebbers. Pas in 1813 her kreeg het de vrijheid en een eigen koning. Aan die vrijheid komt in mei 1940 opnieuw een einde.

In de ochtend van 10 mei 1940 vallen Duitse troepen Nederland binnen. Overal bezetten Duitse parachutisten strategische punten in de Nederlandse verdediging. Landtroepen nemen de

Moerdijkbrug in en in Rotterdam de Maasbruggen. Razendsnel dendert de Duitse oorlogsmachine verder het land in. Als na het bombardement op Rotterdam bedreigd wordt ook andere steden plat te leggen, capituleert het Nederlandse leger. Tegen haar zin vlucht koningin Wilhelmina op 13 mei naar Londen, gevolgd door haar familie en het kabinet. Vanaf dat moment is de regering in ballingschap.

Op 18 mei 1940 tekent Adolf Hitler, de Führer van het Duitse Rijk, een decreet, dat Nederland een burgerlijk bestuur zal krijgen. Ons land wordt een Reichskommissariat, een gebied dat een aan het

Germaans-Duitse Rijk verbonden plaats zal innemen. Reichskommissar wordt de Oostenrijker dr. Arthur Seyss-Inquart. Overigens blijven de Nederlandse overheidsorganen in stand en ook doorwerken. Daarnaast worden nieuwe diensten in het leven geroepen, zoals de Arbeidsdienst. Maar de Duitsers pretenderen slechts een Aufsichtsverwaltung na te streven. De werkelijkheid wordt gaandeweg echter aangepast tot een beleid van onderdrukking, roof en terreur.

Het einde van de oorlog komt in fasen. In het najaar van 1944 wordt het zuiden van het land bevrijd, maar het noorden beleeft nog een strenge hongervinter. Pas in april en mei 1945 bevrijden de geallieerde legers van de Verenigde Staten, Canada, Polen en Engeland Nederland van de Duitse bezetting.

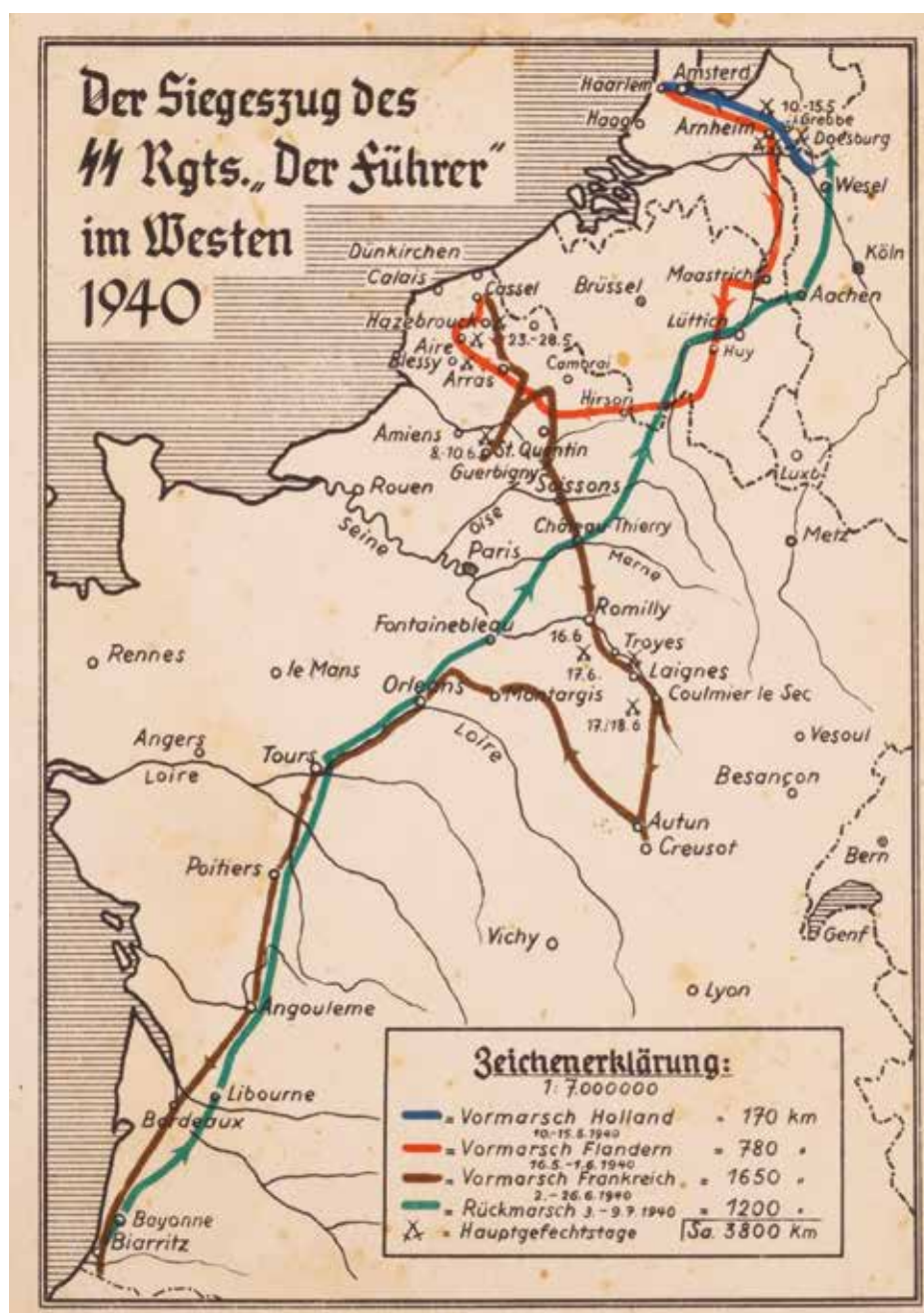
Een nieuwe kaart van Europa

De kaart van Europa vertoont in de jaren 1939-1945 een tot die tijd onbekend beeld. Na de bezetting van Polen in 1939 volgen in 1940 Noorwegen en Denemarken. In het noorden bezet Engeland IJsland en de Faeröer en de Verenigde Staten Groenland. In 1941 nemen zij IJsland over van de Engelsen. Duitsland veroverd in mei 1940 vervolgens Nederland, België en Luxemburg en daarna ongeveer drie vijfde van het Franse grondgebied.

In het oosten worden in 1940 Litouwen, Letland en Estland in de Sovjet-Unie opgenomen. Roemenië treedt met Hongarije, Slowakije en Kroatië in september 1940 toe tot het Drievoudig Verbond van Duitsland, Italië en Japan. Zuidoost-Europa (de Balkan en Griekenland) wordt in 1941 door Italianen en Duitsers veroverd.

De kaart zou nog veel ingrijpender veranderd zijn, wanneer de Duitse aanval op de Sovjet-Unie in 1941/1942 geslaagd zou zijn. Maar aan die aanval komt bij Stalingrad een einde. De geallieerde legers heroveren in 1944 eerst vanuit Afrika, dan vanaf Normandië het Europese continent en verslaan in 1945 de Duitsers en Italianen. De Russen trekken vanuit het oosten op en ontmoeten op 25 april 1945 de Amerikanen aan de rivier de Elbe.

De kaarttekenners konden in deze zes jaren de ontwikkelingen nauwelijks bijhouden, maar hun werk bleef zeker zo veeleisend. Want ook al werden vele oude grenzen hersteld, er kwamen toch ook veel nieuwe.

Colofon

Historische Atlas NL, *Historische Streekatlas NL*, *Historische Wegenatlas NL*, *Historische Wateratlas NL* en *Historische Europa-Atlas NL* zijn 'tweeherige projecten'. Om dit mogelijk te maken werken de auteurs samen onder de naam 'Kaartmannetjes'. De Kaartmannetjes vertellen graag over hun projecten aan de hand van oude schoolkaarten, atlassen en AV-presentaties. Reacties en verzoeken voor presentaties: info@kaartmannetjes.nl

Uitgave
WBOOKS, Zwolle
info@wbooks.com
www.wbooks.com

Tekst
Martin Berendse, Paul Brood
info@kaartmannetjes.nl
www.kaartmannetjes.nl

Erkentelijkheid
Voor hun medewerking en adviezen zijn de auteurs dank verschuldigd aan Bibi Berendse, Arjan Poelwijk, Mehmet Tütüncü en Henk van de Wal.

Vormgeving
Richard Bos, Leeuwarden

Deze uitgave is mede mogelijk gemaakt door het NOT Fonds in Den Haag.

© 2026 WBOOKS Zwolle / de auteur

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere wijze, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

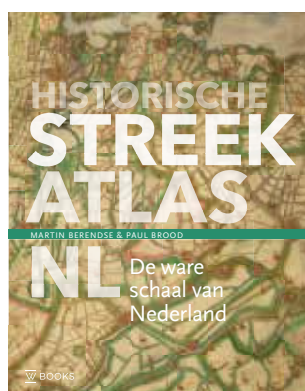
De uitgever heeft ernaar gestreefd de rechten met betrekking tot de illustraties volgens de wettelijke bepalingen te regelen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de uitgever wenden.

Van werken van beeldende kunstenaars aangesloten bij een CISAC-organisatie is het auteursrecht geregeld met Pictoright te Amsterdam.
© c/o Pictoright Amsterdam 2026.

ISBN 978 94 625 8812 7
NUR 680, 693

Historische atlas NL vertelt het verhaal over het min of meer toevallige ontstaan van Nederland. Lang geleden betekenden de namen 'Nederland' en 'België' precies hetzelfde en pas in de negentiende eeuw werd definitief duidelijk dat de noordelijke en de zuidelijke Nederlanden echt niet samen verder konden.

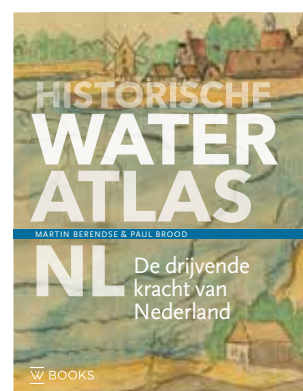
Waarom noemen sommige Hollanders zich Waterlander of West-Fries? Wat zijn Kempenaars en waarom is het zo mooi om fan van De Graafschap en FC Twente te zijn? Het antwoord op die vragen is te vinden in *Historische Streekatlas NL*, die laat zien dat onze streken en regio's een heel lange geschiedenis hebben, maar ook in de 21e eeuw nog springlevend zijn.

Er is geen land te bedenken waar stadsbesturen zo machtig zijn geweest als Nederland. De Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden had misschien beter de Republiek der 56 Verenigde Steden kunnen heten. Geen Nederland zonder steden en zonder steden geen Nederland. Hoe dat zo gekomen is, staat in *Historische Stadsatlas NL*.

Lees in *Historische Wegenatlas NL* alles over oeroude houten wegen door het veenmoeras, onze eerste Romeinse straatweg, tolhuizen, veerboten, koningswegen, kanalen, vliegvelden, rotondes, B-wegen, fietspaden, de Gooische Moordenaar en de hogesnelheidslijn. Vele eeuwen transportbeleid in Nederland hebben in ieder geval één ding duidelijk gemaakt: waar een wil is, komt een weg.

Als het om het water gaat, heerst er in heel Nederland, om waterstaatkundige A.A. Beekman te citeren, een 'eigenaardige toestand'. Vraagstukken rond het waterpeil spelen niet alleen in de Hollandse droogmakerijen, maar ook in het noorden, oosten en zuiden van ons land. Daarover gaat *Historische Wateratlas NL*. De huidige vorm van ons land en de indeling in natte en droge delen blijkt nog maar heel jong.